

Галина САБАТ
(Дрогобич)

«ЗАХАР БЕРКУТ» ІВАНА ФРАНКА – УТОПІЯ ДОСКОНАЛОГО «ГРОМАДІВСТВА»¹

УДК 821.161.2-311.6.09(092)

У статті осмислено складні взаємини Івана Франка і Михайла Драгоманова з точки зору заангажованості їх у політичні питання. Проаналізовано роль М. Драгоманова у національному самовизначенні І. Франка. Доведено, що утопічна повість «Захар Беркут» представляла цілі фрагменти із програми Драгоманова. Відгомін у творі знайшли також уявлення про державу Платона, Томаса Мора, Томмазо Кампанелли, Френсіса Бекона. В основу «Захара Беркута» лягла наукова теорія громадівства. Ідейним підґрунтям повісті став Франковий історіософський трактат «Мислі о еволюції в історії людськості». Виснувано, що у 1903 р. І. Франко рішуче відкидає візію соціалістичної держави і з прихильника громадівського федералізму стає на позицію побудови самостійної Української держави.

Ключові слова: повість, утопія, теорія громадівства, соціалістичний федералізм, держава, українство.

Леся Українка в статті «Утопія в белетристиці», надрукованій в журналі «Нова громада» 1906 р., використовуючи знаменитий вислів Й.-В. Гете, твердила, що «белетристична утопія єсть або, принаймні,

¹ Під керівництвом професора М. Я. Гольберга я писала дипломну роботу «Роман Є. Замятіна “Ми” та жанр сучасної антиутопії». У відгуці наукового керівника, який був зачитаний на захисті й зберігається у моєму особистому архіві, професор зазначив: «ґрунтовність, самостійність роботи дозволяють мені оцінити роботу і як підсумок одного етапу праці Сабат, і як початок іншого. Дослідження варто продовжувати». Далі була робота над дисертацією. Сьогодні я завдячую Маркові Яковичу за наукову тему, спрямовану на висвітлення утопії та антиутопії в українській та зарубіжній літературі. У кінці 80-х на початку 90-х років мало хто звертався до творчості ще наскрізь табуєваних письменників-антиутопістів В. Винниченка, О. Гакслі, Дж. Орвелла, С. Лема, Р. Бредбері та ін. Професор Гольберг спрямував на відповідний шлях літературознавчого аналізу в широкому культурологічному континуумі. Торування шляху вилилося у монографії «Роман-пантопія В. Винниченка “Сонячна машина”: проблематика, особливості поетики» (2001) й «У лабіринтах утопії й антиутопії» (2002). Саме Марк Якович звернув мою увагу на статтю Івана Франка «Мислі о еволюції в історії людськості». Це був перший науковий твір Франка, який я опрацювала. Тому, аналізуючи теорію громадівства в утопії «Захар Беркут» і названій статті, знову повертаюся до своїх студентських років, коли наукове слово професора Марка Гольберга було живим і діяльним.

повинна бути тим “барвистим деревом життя”, що допомагає нам оцінити психологічну вартість “сірої теорії” для часів прийдешніх» [13, с. 263].

В українській літературі Іван Франко як “барвисте дерево життя” створив белетристичну утопію “Захар Беркут” (1882), в якій реалізував концепт “ідеальної громади”. У листі до М. Павлика від 12 листопада 1882 р. письменник розповів про ідейно-тематичну спрямованість свого твору: «Отже, я пишу повість історичну, з XIII віку (напад монголів), і ідеальну (по поняттю характерів, хоч реальну по методі писання, так як і Флоберова «Salambo»), в котрій стараюсь на підставі тих немногих актів історичних про давнє громадське життя показати життя самоуправне, безначальне і федеральне наших громад, боротьбу елемента вічево-федерального з деструктивним князівсько-боярським і вкінці з руйнуючою силою монголів» [9, с. 329].

В основу «Захара Беркута» лягла наукова теорія громадівства – проповідуваний М. Драгомановим *соціалістичний федералізм громад*² (автономний федеративний устрій невеличких самоврядних громад). Ідейним підґрунтям повісті став Франковий історіософський трактат «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881 – 1882), в якому письменник розглянув процес виникнення держави, описав програму громадівців-соціалістів та висвітлив ідеї економіста і соціолога, приятеля М. Драгоманова Сергія Подолинського, співробітника женецького журналу «Громада», з праці «Громадівство й теорія Дарвіна», яка була надрукована французькою мовою в часописі «Revue Social» і німецькою в «Arbeiter-Wochen Chronik». У листі до М. Драгоманова Франко писав: «В статті „Мислі о еволюції” я хотів зробити те, що недостатньо зробив Ланге в „Arbeiterfrage”, а що далеко краще, хоч коротко, сказав д. Подолинський, іменно оперти історичний розвиток і особливо соціалізм на дарвінізм, і думаю, що таке показання зв’язку між тими рядами явищ у нас для молодіжці може багато придатися» [10, с. 294]. С. Подолинський був також автором трьох соціалістичних брошур: утопії «Парова машина. Казка»; «Правда. Оповідання / Переклад

² Теорією громадівства І. Франко захопився під впливом М. Драгоманова (молодий письменник його ідеалам був спочатку цілком відданий, проте після смерті останнього в 1895 р., звільнившись від багаторічного тиску, проаналізував його світоглядні позиції, оцінив різнобічну діяльність, ревізував спадщину в працях «Що таке поступ?» (1906), «Поза межами можливого» (1900), «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» (1906) та ін.). Утопічна повість «Захар Беркут» представляла цілі фрагменти з програми М. Драгоманова, викладеної в «Передньому слові» до «Громади» (1878). (За дорученням таємного гуртка «Стара Громада», який був створений у Києві як суспільно-культурне товариство, що вирросло на основі діяльності кирило-мефодіївців, Драгоманов у Женеві видавав журнал «Громада»).

з великоруського» – переробка брошури «Хитрая механика» російського та українського статистика й економіста, народника Василя Варзара, Женева, 1874; «Про бідність. Розмова перва». Ці брошури у січні 1877 р. у Львові конфіскувала поліція. Їх розкритикували народовці, про що Франко писав: «З народовців В. Барвінський добачував у них „незаперечний вплив комуністично-соціалістичної пропаганди” і признав її „між нашим народом яко невідповідну і шкодливу”, між іншим, тому, „що індивідуальний характер нашого народу оказується противним комуністичній і соціалістичній нівеляції”, а також і тому, „що западний соціалізм і комунізм у теперішній своїй формі не може остоятися перед лицем науки” («Правда», 1877, стор. 164, 166)» [5, с. 336].

Франко вперше ознайомився зі статтею Подолинського «Громадівство й теорія Дарвіна» ще навчаючись у Львівському університеті. Він слухав лекції з нової філософії природи професора Юліана Охоревича, автора наукової праці «Дарвін і його попередники» (1872), і брав участь у його семінарах «Філософські вправи». В листі до Павлика від 10 жовтня 1879 р. Франко згадував, що на заняттях Охоревича два тижні тривали суперечки про соціалізм і дарвінізм після прочитання статті С. Подолинського [8, с. 213 – 214]. Отож, у його праці теорія громадівства базується на вченні Дарвіна про природний відбір та боротьбу за існування. Пізніше Франко, видаючи серію «Дрібна бібліотека», опублікував працю Подолинського «Життя і здоров'я» і сам став на позицію теорії «загальної еволюції» (до слова, Є. Нахлік у своїй книжці «Віражі Франкового духу. Світогляд. Ідеологія. Література» звернув увагу на промову нинішнього Папи Франциска на пленарному засіданні Папської Академії Наук 28 жовтня 2014 р., який вперше «заявив про можливість поєднання у християнському світогляді **наукової теорії еволюціонізму** (природної еволюції Всесвіту й біологічної еволюції живих істот від найпростіших до людини, згідно зі вченням Дарвіна) і **релігійної концепції креаціоналізму**, за якою світ і людину створив Бог» [2, с. 194]). У цей час Франко переклав ще й працю німецького вченого Ернста Геккеля «Звідки і як взялися люди на землі?», яка також популяризувала вчення Дарвіна, викладене в роботі «Походження людини і статевий добір» (1871), і в 1879 р. опублікував третьою книгою серії «Дрібна бібліотека» (це була перша видавнична серія радикального спрямування, здійснювана І. Франком, М. Павликом, І. Белеєм, Є. Озаркевичем, Є. Олесницьким та ін., в якій виходили переважно перекладні зразки світової художньої і наукової літератури). Книга була конфіскована поліцією, та завдяки клопотанням перекладача весь наклад повернули видавництву. У серії

«Дрібна бібліотека» І. Франко видав також працю бельгійського соціолога-економіста, речника громадівської теорії, в якій поєднував ідеї соціалізму з християнством, Е. Лавеле «Сільська община в Росії», що з’явилася на початку 1879 р. і викликала непередбачуваний резонанс. У листопаді 1879 р. Франко писав до Павлика: «Стаття Лавеле... – се перша звістка в Галичині про общину, і книгарні тутешні її так перепудились, що ні за які гроші не хотять дати на виставу з другими книжками „Др. біб.“» [8, с. 222].

У 1882 – 1884 рр. Павлик та Франко і самі почали міркувати над ідеєю створення «общини», в якій би реалізувався концепт громадівства. У вимріяній «общині» мали жити Михайло Павлик зі своєю сестрою Анною, Іван Франко, Юзефа і Владислава Дзвонковські. М. Павлик навіть готовий був продати свій маєток у Монастирським і купити в Коломиї для реалізації цього задуму, про що він писав Франкові. Лист товариша «порушив багато всяких думок і бажань» [9, с. 324], Франко вирішив видати на купівлю помешкання навіть частину гонорару за повість «Захар Беркут», про що він писав Павликові у листі від 12 листопада 1882 р.: «Я тепер кінчу повість на премію, розписану «Зорею», і надіюсь одержати премію в сумі 250 – 200 з[лотих] р[инських]... Отже, коли б Ви зробили угоду за хату в Коломиї, то я міг би з Новим роком приступити до спілки з першою своєю ратою около 200 зр... От, коли б Вам, замість до Коломиї, все одно було б перенестися деінде, то я би волів Дрогобич» [9, с. 325]. Згодом ще йшла мова про Станіславів. Проте задумане не було втілене в життя.

Таким чином, на світогляд Івана Франка справили вплив названі вище праці дарвіністів, а також вчення утопістів-соціалістів Роберта Оуена, Клода Анрі де Сен-Сімона, Фур’є, Томаса Мора, Томазо Кампанелли та ін. Творчість останніх активно популяризував у Львові доктор філософії Болеслав Лімановський, який видав працю «Dwa znakomici komunisci Tomasz Morus i Tomasz Kampanella».

Проект ідеального устрою життя І. Франко втілював у «Захарі Беркуті» в образі громади Карпатської Русі XIII ст. Громадське співжиття осмислено в перспективі соціалістичного федералізму, що, на думку А. Наконечного, «є вираженням його національної ідеї у межах автономно-федеративного устрою» [1, с. 135]. Окремі сторінки твору можна розглядати як програму політичних дій.

Як взірць бездоганного суспільного упорядкування письменник представляє мальовничу Тухольщину, що розташована між Угорщиною й Підгір’ям і вирізняється з-поміж інших верховинських і загірських громад не лише добрим побутом, а й вільним громадським ладом.

Досконалість Тухольщини адекватна утопійним уявленням: достаток в їжі, помірний клімат, родюча земля, багаті ліси, високі врожаї; людям живеться весело, радісно, щасливо завдяки громадській системі, яка міцна й гуманна: «Порядки ті святі, але не для того, що давні, що батьками нашими уладжені, тільки для того, що **свобідні**, що не в'яжуть нікого доброго в добрім діланню, а в'яжуть лиш злого, що хотів би шкодити громаді [6, с. 50]. Ідентичні думки І. Франко висловлює і в праці «Мислі о еволюції в історії людськості»: «Без свободи нема ні рівності, ні братерства; без рівності нема свободи; без братерства, дружності – рівність і свобода на нінащо здадуться» [11, с. 135]. Основою наукової теорії громадівства, на думку Франка, є економічна рівність, без якої, вважає письменник, не може бути правдивої свободи та братерства.

Рівність як гарант свободи була і для утопістів основною запорукою щасливого життя. Утопісти вважали, що змінити світ у кращу сторону зможе тільки справедливий соціальний розподіл, і намагалися одягти у плоть ідею загальної рівності. Вони наполегливо доводили, що основою процвітання ідеального суспільства повинна стати беззастережна ідентичність. В «Утопії» Т. Мора всі однаково працюють, займаються наукою, відпочивають, усі рівні у своїх потребах, у способі життя, мислення і навіть схожі зовнішньо – громадяни носять однаковий одяг. Утопісти одностайні у висновку, що корінь усіх бід – в існуванні особистої власності. Тому одним із перших актів на шляху досягнення досконалого суспільства є її ліквідація, яка забезпечить усім однакові умови життя. Індивідуалізм вони вважають великим злом, яке псує природу людини, і сподіваються, що, ліквідувавши особисту власність, створять справедливе упорядкування суспільства, завдяки чому зникне гноблення й експлуатація людей. Приватна власність в утопійних державах зводиться до мінімуму. А те, без чого не може обійтися людина у власному побуті, розподіляється порівну. Прагнення до соціальної справедливості живило мрії утопістів. В утопіях конститутивну роль відіграє культ маси. Громада, республіка, держава – масові конгломерати, які об'єднують людей і є нарацією взірцевої спільноти. Найбільшої ваги утопісти надають громадам – кількістю від двох тисяч, чи 400 – 500 або навіть 40 – 50 осіб (в усіх авторів ці цифри різні), – які становлять єдине консолідоване суспільство, що забезпечує існування всіх своїх індивідів і водночас функціонує як цілісний організм завдяки їх інтеграції. Для утопістів «громадівство» – це ідеальний соціальний лад, в якому всі рівні, де індивідуальне поглинається загальним.

Субстанційними чинниками суспільної досконалості в «науковій теорії громадівства» є необмежена свобода слова, навчання, способу

життя, сусідкування й переходу з громади в громаду. Правда, Франко усвідомлює, що майбутній устрій не звільняє людину від обов’язків перед громадою. Найважливіша функція громадян – брати участь у суспільній праці: «Хто не працює враз із громадою, той не член громади, значить і жити не може в громаді громадським добром» [11, с. 138].

Держави в уявленнях утопістів – Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли, Ф. Бекона – не були об’єднаннями універсального характеру, їх утопійні устрої були витвором окремих локалізованих суспільств. І. Франко також дотримується цих утопійних переконань. На його думку, громада може існувати у ворожому довкіллі, а також серед громад іншого характеру й способу суспільного життя. Тому й передбачає, що громаді доведеться воювати з зовнішніми ворогами, входити у зв’язки з іншими громадами для спільної праці, для обміну витворів чи з просвітницькими інтересами.

У «Захарі Беркуті» тухольці вступили у вільний союз із сусідніми підгірськими громадами: «вони обов’язані нам, а ми їм – доносити якнайшвидше всякі вісті, важні для громадського життя» [6, с. 57]. Але цьому ідеально сформованому суспільству загрожує боротьба з ворогами – монгольською ордою Чингісхана. Завдяки мудрості Захара Беркута – вмілого керманича – воно здобуває перемогу (на передній план виступає тема особи-лідера).

Уявлення утопістів про ідеал знайшли своє втілення в образі вождя. Утопісти (як і філософ-індивідуаліст Фрідріх Ніцше, що створив теорію елітарності окремих особистостей, яких назвав «надлюдьми») дотримуються думки, що соціальними процесами керує надособистість. Образ ідеальної особи в них пріоритетний, хоча колективні засади відіграють субстанційну роль у вдосконаленні життя суспільства. Утопісти ніколи не допускали повного знищення влади. Вони вірили в мудрих, справедливих керманичів. Генезис досконалих держав завжди детермінований, – їх засновує якийсь ідеальний муж, що знайшов цю землю, випадково на неї натрапивши, і поступово завдяки своїй мудрості створив державу, сформував її закони й порядки.

У повісті «Захар Беркут» однойменний персонаж сприймається як такий герой – засновник нового життя: «Захар Беркут був правдивим образом тих давніх патріархів, батьків і провідників цілого народу, про яких говорять нам тисячолітні пісні та перекази» [6, с. 39]. Невипадково автор свій твір назвав іменем улюбленого зідеалізованого персонажа. Захар відбув три роки науки в старця Акинтія в скитському монастирі й повернувся «новим чоловіком» з гарячим бажанням віддати все своє життя заснуванню й зміцненню добрих громадських порядків на своїй

рідній землі. Оповідь фіксує сталий період досконало сформованого існування громади Тухольщини. І понад дев'яностолітній засновник-вождь оцінює плоди своєї діяльності: «Мов одна душа, стояла тухольська громада дружно в праці і вживанні, в radoщах і в горі. Громада була для себе суддею, і впорядчиком у всьому. Громадське поле, громадські ліси не потребували сторожа – громада сама, вся і завсігди, бачно берегла своє добро. Бідних не було в громаді; земля достачала пожитку для всіх, а громадські шпихліри та стодоли стояли завсігди отвором для потребуючих» [6, с. 41 – 42].

Захар Беркут у повісті І. Франка пієтетний авторитет, який мудро керує, спрямовує, справедливо розподіляє, але не владарює. Максим Беркут пояснює Тугару Вовку: «Ні, власті у нас над громадою не має ніхто: громада має власть сама, а більше ніхто, боярине. Але мій батько досвідний чоловік і радо служить громаді. Як він говорить на раді громадській, так не зуміє ніхто в цілій верховині. Громада слухає батькової ради, – але власті батько мій не має ніякої і не жадає її» [6, с. 27]. Повторюваність досконалого образу вождя в усіх утопіях і в «Захарі Беркуті» свідчить про своєрідний стійкий ідеал людини-взірця в соціальній свідомості, яка відповідає загальним ціннісним критеріям, виробленим людством для визначення найвищої досконалості.

Андрій Пашук, аналізуючи філософський світогляд І. Франка, твердив, що в тих історичних умовах, в яких перебував мислитель, саме «на ґрунті й у формі громадівського соціалізму, а не будь-якого іншого», він «прагнув знайти реальні умови здійснення національної свободи українського народу» [3, с. 163], а «національна ідея – це незмінний провідний і стратегічний принцип творчості та діяльності І. Франка» [3, с. 163 – 164].

Отже, І. Франко мріяв про найдосконаліший устрій, в якому щастя, добробут, благополуччя, суспільний спокій, стабільність, рівність стануть запорукою життя. Він художньо реалізовував свій ідеал через наукову теорію громадівств. У 1903 р. письменник рішуче відкидає візію соціалістичної держави і з прихильника громадівського федералізму стає на позицію реальної побудови самостійної Української держави. У статтях «Що таке поступ?», «Поза межами можливого» мислитель стверджує, що народ має стати справжнім господарем на власній землі, висловлює переконання, що ідеал політичної самостійності потрібно створити і плекати: «Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уявляти його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наблизитися до нього, інакше він не буде існувати» [12, с. 285].

ЛІТЕРАТУРА

1. Наконечний А. Іван Франко: від громадівського соціалізму та федералізму до ідеї державної самостійності // Іван Франко: дух, наука, думка, воля: Матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.). Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. Т. 1. С. 132 – 142.
2. Нахлік Є. Віражі Франкового духу. Світогляд. Ідеологія. Література. Київ: Наукова думка, 2019. 640 с.
3. Пашук А. Філософський світогляд Івана Франка. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 432 с.
4. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876 – 1895). Зладив М. Павлик; видав Др. Лев Когут. Чернівці, 1910. Т. 2.
5. Франко І. Д[окто]р Остап Терлецький. Спомини і матеріали // Зібрання творів: У 50 томах. К.: Наук. думка, 1982. Т. 33. С. 304 – 371.
6. Франко І. Захар Беркут // Зібрання творів: У 50 томах. К.: Наук. думка, 1978. Т. 16. С. 9 – 154.
7. Франко І. Лист до М.І. Павлика [близько 10 жовтня 1879 р.] // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 48. С. 211 – 217.
8. Франко І. Лист до М.І. Павлика від 15 листопада 1879 р. // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 48. С. 222 – 224.
9. Франко І. Лист до М.І. Павлика від 12 листопада 1882 р. // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 48. С. 324 – 333.
10. Франко І. Лист до М.П. Драгоманова [початок листопада 1881 р.] // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 48. С. 293 – 299.
11. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наук. думка, 1986. Т. 45. С. 76 – 139.
12. Франко І. Поза межами можливого // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 276 – 285.
13. Українка Леся. Утопія в белетристиці // Повне академічне зібрання творів. У чотирнадцяти томах. Луцьк: ТОВ «Типографія “Від А до Я”», 2021. Т. 7. С. 263 – 311.

*Halyna SABAT
(Drohobych)*

“IVAN FRANKO’S “ZAKHAR BERKUT” THE UTOPIA OF A PERFECT “SOCIETY”

The article analyzes the complex relationship between Ivan Franko and Mykhailo Drahomanov in terms of their involvement in political issues. The role of M. Drahomanov in the national self-determination of Ivan Franko is analyzed. It has been proved that the utopian novel “Zakhar Berkut” represented entire fragments of Drahomanov’s programme. The ideas of Plato, Thomas More, Tommaso Campanella, and Francis Bacon about the state are also echoed in the work. “Zakhar Berkut” is based on the scientific theory of community. The ideological basis of the novel was Franko’s historiosophical treatise “Thoughts on Evolution in the History of Humanity”. It is found that in 1903 I. Franko decisively rejected the vision of a socialist state and from a supporter of community federalism took the position of building an independent Ukrainian state.

Keywords: novella, utopia, theory of community, socialist federalism, state, Ukrainianship.